

УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ГОТІВКОВОГО ГРОШОВОГО ОБІГУ

Анотація. Досліджено проблеми вдосконалення інституційних засад організації та регулювання готівкового грошового обігу в Україні, обґрунтовано методологічні та практичні підходи до формування нового інституційного механізму на основі вдосконалення законодавчої та нормативної баз, розширення прав і обов'язків учасників системи грошового обігу.

Ключові слова: готівковий грошовий обіг, нормативно-правова база, інституційний механізм, регулювання та організація грошового обігу, емісійно-касова робота.

Вступ. Готівковий грошовий обіг, забезпечуючи виконання грошима функцій засобів платежу та обігу, є однією з важливих складових системи економічного обороту ресурсів, а також виробленого та спожитого в національній економіці валового внутрішнього продукту. Від обсягів, характеру та динаміки показників грошового обігу безпосередньо залежать ефективність економічного розвитку, збалансування попиту та пропозиції товарів і послуг, динаміка інфляційних процесів, рівень життя населення та соціальної стабільності в суспільстві.

Фінансово-економічна криза, що розгорнулася в Україні, призвела до розбалансування основних макроекономічних пропорцій, дестабілізувала банківську систему, суттєво вплинула на характер і динаміку готівкового грошового обігу. В результаті цього збільшилася частка готівки в платіжному обороті, підвищився рівень доларизації економіки. 2009 рік став першим роком після грошової реформи 1996 року, коли зменшилися обсяги готівки поза банками. З 01.01.2009 до 24.09.2009 обсяги готівки в обігу зменшилися на 2,6 %. Основними причинами такого зниження стало скорочення за вісім місяців 2009 року порівняно з відповідним періодом минулого року обороту роздрібною торгівлю на 15,9 % та зниження довіри до національної валюти через зростання інфляційних і девальваційних очікувань. Значні обсяги готівкової гривні були конвертовані в готівкову іноземну валюту. У зв'язку з цим важливого практичного значення набувають питання організації та регулювання готівкового грошового обороту і, перш за все, вдосконалення його інституційних засад [7, 13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що в науковій літературі питанням розвитку інституційних засад організації та регулювання готівкового грошового обігу в Україні приділяється недостатня увага. Лише окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення в працях таких відомих науковців і практиків, як В. Д. Базилевич, А. А. Гриценко, О. В. Дашенко, О. В. Дзюблюк, Н. В. Дорофєєва, Б. С. Івасів, Р. В. Кисельов, А. М. Мороз, С. В. Науменкова, М. Ф. Пуховкіна, Л. М. Рябініна, М. І. Савлук, Т. С. Смовженко, В. С. Стельмах, А. А. Чухно.

Постановка завдання. Необхідність удосконалення системи державного регулювання, контролю та управління економікою і, зокрема, грошово-кредитною сферою досить гостро поставила завдання ґрунтовного дослідження інституційних засад готівкового грошового обігу та забезпечення його відповідності реальним умовам і потребам соціально-економічного розвитку країни. Не дивлячись на досить високий рівень законодавчого та нормативно-правового врегулювання цих питань, ще не розв'язаними частинами проблеми можна вважати необхідність досягнення збалансованості та взаємодії ринкових і державних механізмів інституційного розвитку готівкового грошового обігу на основі посилення нормативного забезпечення цих процесів, взаємоузгоджено-

сті дій окремих учасників, а також створення нових інститутів, розробки принципів їхньої діяльності та механізмів інституційної взаємодії.

Мета статті – дослідження сучасного стану та розробка пропозицій щодо вдосконалення інституційних засад і механізму регулювання готівкового грошового обігу в Україні.

Результати. У сучасній світовій практиці основа організації та регулювання готівкового грошового обігу – використання єдиних принципів, що ґрунтуються на винятковій ролі центральних банків у реалізації визначених національним законодавством та апробованих міжнародним досвідом цілей і завдань політики держави у сферу грошового обігу.

Інституційна структура готівкового грошового обігу досить складна. Основними елементами національних грошових систем практично всіх країн світу є: найменування грошової одиниці та її частин; види грошових знаків; емісійний механізм; порядок забезпечення грошових знаків; структура грошового обороту; регламентація безготівкового та готівкового обігу; порядок визначення валютного курсу; державні органи організації, регулювання та контролю грошового обігу. Таке розмаїття складних і комплексних структурних елементів і завдань їхнього регулювання вимагає особливої уваги з боку держави та розробки відповідних інституційних механізмів взаємодії окремих інститутів на єдиних підходах і принципах.

До основних принципів управління грошовою системою слід віднести:

- 1) функціонування на території країни виключно національної валюти;
- 2) незалежність центрального банку;
- 3) кредитний характер грошової емісії;
- 4) централізоване управління національною грошовою системою;
- 5) забезпечення стійкості та еластичності грошового обігу;
- 6) планування та прогнозування грошового обігу;
- 7) стабільність і надійність механізмів рефінансування банків;
- 8) нагляд і контроль за організацією грошового обігу [2, с. 115–116].

Практична реалізація зазначених принципів і забезпечення їхньої ефективності здійснюються на основі інституційних механізмів, реалізація яких покликана забезпечити стабільність грошового обігу, що визначається, перш за все, стабільністю й ефективністю інституційних засад та інституційного механізму організації й регулювання готівкового грошового обігу.

В економічній теорії під інститутами розуміють існуючі формальні та неформальні обмеження певної діяльності й фактори обов'язковості, що структурують їхню взаємодію. На думку класика інституціоналізму Д. Норта, інститути створюють базові структури, за допомогою яких люди досягли порядку і знизили рівень своєї невпевненості.

Відповідно до своєї теорії в складі інститутів Д. Норт виділив три головні складові:

- 1) формальні правила (закони, адміністративні акти, офіційно закріплені норми права);
- 2) неформальні обмеження (традиції, звичаї, договори, добровільно взяті на себе зобов'язання, норми та кодекси поведінки);
- 3) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція) [8].

Наявність інститутів і їхня взаємодія формують певну інституційну структуру, яку слід розглядати як упорядковану сукупність інститутів, що створюють механізми економічної поведінки та визначають правила взаємодії суб'єктів господарювання в рамках їхньої господарської діяльності [1].

Формальні та неформальні правила, норми взаємовідносин, механізми та способи забезпечення їхньої реалізації в сукупності утворюють інституційну основу управління суспільним розвитком. Тому під інституційними засадами слід розуміти правові норми та систему договірних відносин або структуру управління, що об'єднує окремі інститути та їхні структурні підрозділи, а також визначає способи та методи їхньої взаємодії.

Необхідність підтримання існуючого рівня та розвитку інституційних засад обумовлює потребу в створенні та реалізації певного інституційного механізму, який формується під впливом взаємодії інститутів і організацій.

Характерна риса реалізації інституційного механізму – поява нових інститутів і форм взаємодії. Як свідчить практичний досвід, поява нових інститутів (або зміна інституційних засад) відбувається тоді, коли існуючі засади не дозволяють реалізувати фундаментальні принципи розвитку даної системи або виникають нові можливості одержання прибутку, який не можна одержати в існуючому інституційному середовищі (системі).

Таким чином, головна мета реалізації інституційних засад та інституційних механізмів полягає в забезпеченні стійкості системи або в зниженні рівня її невизначеності шляхом запровадження більш стійких і довготривалих механізмів взаємодії між окремими інститутами та структурними елементами системи.

Основні інститути грошового обігу: Національний банк України, банківські установи, суб'єкти господарювання, фізичні особи та установи, що обслуговують і контролюють процес грошового обігу. В нашій країні регулювання готівкового грошового обігу здійснюється відповідно до Законів України та нормативно-правових актів Національного банку.

Так, згідно зі ст. 99 Конституції України грошовою одиницею України є гривня – єдиний законний платіжний засіб в Україні, що приймається всіма фізичними та юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території держави для проведення грошових трансфертів і здійснення розрахунків у готівковому та безготівковому вигляді.

У ст. 92 Конституції України зазначається, що засади створення і функціонування грошового ринку, статус національної валюти, а також іноземних валют на території України встановлюються виключно Законами України. Згідно зі ст. 99 Конституції забезпечення стабільності гривні - основна функція Національного банку України [5].

У ст. 3 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» уточнено, що кошти існують у готівковій (грошові знаки) та безготівковій (записи на рахунках) формах. Грошові знаки випускаються у формі банкнот і монет, що мають зазначену на них номінальну вартість, а гривня – національна валюта України, використовується для проведення переказів і платежів [12].

Одним із ключових моментів організації та регулювання саме готівкового грошового обігу є надання Національному банку відповідно до Указу Президента України «Про виключне право Національного банку України» від 28.09.2004 № 1142/2004 виключного права на виготовлення грошових знаків – банкнот і монет України всіх видів, заборона використання для будь-яких виробів, окрім грошових знаків, з найменуваннями «банкнота», «монета», «гривня», «копійка» або співзвучних їм назв, номіналу та інших ознак грошових знаків, що дозволяє забезпечити потреби готівкового грошового обігу в банкнотах і монетах, запобігти несанкціонованому виготовленню та введенню в обіг грошових знаків [10].

Законом України «Про Національний банк України» визначено, що емісійним центром держави є Національний банк, а його повноваження у сфері організації та регулювання готівкового обігу полягають у:

- визначенні номінального ряду та дизайну банкнот і монет;

- забезпеченні виготовлення грошових знаків;
- регулюванні та прогнозуванні готівкового обігу;
- розробці систем захисту грошових знаків від підроблення;
- встановленні правил визначення платіжності банкнот і монет;
- забезпеченні підтримки готівкової грошової маси в належному стані;
- організації інкасації та перевезення банкнот і монет;
- організації та проведенні емісійно-касової роботи тощо [11].

Безпосередньо за організацію готівкового грошового обігу в системі Національного банку відповідає Департамент готівково-грошового обігу, який є замовником грошових знаків від імені Національного банку. На Департамент покладено обов'язки щодо визначення обсягів та організації виготовлення банкнот і монет, затвердження зразків, узгодження строків виробництва грошових знаків, координації процесів обігу готівки між установами центрального банку, банками та їх клієнтами.

За організаційно-управлінською структурою Департамент готівково-грошового обігу складається з трьох управлінь, до складу кожного з них входить по три відділи, що відповідають за виконання певних функціональних обов'язків (рис. 1). Департамент очолює директор, на якого покладено обов'язки з організації роботи та виконання завдань і функцій Департаменту.

Основні завдання діяльності Департаменту:

- проведення єдиної державної політики у сфері готівкового обігу, касових і емісійних операцій та забезпечення потреб грошового обігу готівкою;
- розроблення та організація процесів зберігання, приймання, видачі, оброблення банкнот і монет;
- організація розроблення дизайну банкнот і монет, упровадження систем захисту грошових знаків від підроблення, забезпечення оперативного виявлення та вилучення з обігу підроблених грошей, організація виготовлення та розповсюдження пам'ятних і ювілейних монет [9].

З метою забезпечення виконання зазначених завдань Департамент реалізує організаційно-технічні, управлінські, облікові та регулятивні функції. Зокрема:

- визначає порядок ведення касових операцій, зберігання грошових знаків, установлює їхні номінали, системи захисту, платіжні ознаки, вимоги до дизайну, умови вилучення з обігу зношених, пошкоджених та підроблених банкнот і монет, організації автоматизованих технологічних процесів оброблення готівки тощо;

- складає баланс готівки Національного банку, визначає потребу в окремих номіналах і подає пропозиції керівництву Національного банку щодо обсягів виготовлення банкнот і монет на Банкотно-монетному дворі;

- аналізує стан готівкового обігу, обсяги та джерела надходжень і напрями видачі готівки, проведення готівкових розрахунків і готує пропозиції щодо їхнього вдосконалення та скорочення обсягів готівкового обігу;

- надає пропозиції щодо застосування санкцій за порушення суб'єктами господарювання норм із регулювання обігу готівки;

- організує роботу з безперебійного забезпечення потреб економіки готівкою, розглядає заявки щодо підкріплення її запасів і вивезення та надає територіальним управлінням та Центральному сховищу емісійні дозволи;

- контролює дотримання вимог щодо зберігання цінностей, розглядає та погоджує проектну документацію з обладнання та облаштування касових вузлів і грошових сховищ територіальних управлінь Національного банку;

- розробляє систему захисту грошей від підроблення та здійснює дослідження щодо справжності та платіжності банкнот, монет.

Рис.1. Функціональна структура Департаменту готівково-грошового обігу [9]

Виходячи з завдань і функцій Департаменту, можна вважати, що, з точки зору інституційної структури, він основний організаційний елемент системи безпосередньої організації, регулювання та контролю готівкового грошового обігу в країні.

Разом із тим зазначимо, що досвід багатьох центральних банків свідчить про певну децентралізацію їхніх функцій щодо організації готівкового грошового обігу. Зокрема, все більша частина роботи з організації грошового обігу перекладається на банківські установи, за їхній рахунок здійснюється фінансування певних витрат. Широкого розповсюдження набуває аутсорсинг щодо виконання окремих функцій центральних банків у сфері готівкового обігу, зберігання частини резервів готівки на договірних умовах у сховищах банків тощо. Запровадження такої практики дозволяє не тільки зменшити витрати центральних банків і скоротити персонал, а головне, позбавити працівників центральних банків від виконання допоміжних функцій і спростити механізми управління готівковим обігом [15].

Відзначаючи виняткову важливість діяльності Департаменту, зазначимо, що з метою виконання покладених на нього функцій він тісно співпрацює з іншими державними та недержавними організаціями, зокрема: з банківськими установами; підрозділами Міністерства внутрішніх справ України, Державним комітетом статистики, Пенсійним фондом України, Інтерполом, центральними банками інших країн тощо.

Слід відзначити, що сьогодні готівковий грошовий обіг детально регламентується нормативними актами Національного банку, основні серед яких Інструкція про касові операції в банках України від 14 серпня 2003 року № 337, якою визначено порядок і вимоги щодо здійснення банками касових операцій у національній та іноземній валютах, урегульовано взаємовідносини з основними інститутами готівкового грошового обігу [3] та Інструкція з організації емісійно-касової роботи в системі Національного банку України від 11 листопада 2008 року № 365, яка регулює порядок проведення операцій з емісійно-касової роботи в системі Національного банку [4]. Відповідно до нормативних документів банки можуть здійснювати касові операції лише на підставі ліцензії Національного банку.

Виходячи з інституційних засад організації, регулювання та контролю готівкового грошового обігу, основними принципами здійснення касових операцій повинні бути:

- достатність і своєчасність забезпечення фізичних і юридичних осіб готівкою в необхідній кількості, необхідної якості та структури номіналів;
- визначення та забезпечення справжності та платіжності банкнот і монет;
- забезпечення обов'язковості приймання готівки на вимогу клієнтів;
- повнота та своєчасність оприбуткування готівки та зарахування її на рахунки клієнтів;
- обов'язковість обміну не придатних до обігу банкнот і монет на придатні;
- організація належного контролю за касовими операціями та дотриманням касових лімітів;
- реалізація договірних засад роботи з готівкою;
- створення безпечних умов роботи з готівкою та її збереження.

Відповідно до Інструкції про касові операції в банках України інституційний механізм управління готівковим обігом включає взаємодію підрозділів Національного банку, зокрема Банкнотно-монетного двору, Центрального сховища, територіальних управлінь, банківських установ і клієнтів банків. Згідно з розробленими Департаментом готівково-грошового обігу планами виготовлення банкнот і карбування монет Банкнотно-монетний двір виготовляє готівку та передає її до Центрального сховища. На підставі заявок територіальних управлінь і емісійних дозволів Департаменту готівково-грошового обігу готівка спочатку надходить до грошових сховищ територіальних управлінь, а потім – до їхніх оборотних кас.

На підставі розроблених Департаментом готівково-грошового обігу планів випуску банкноти та монети відповідно до укладених із банківськими установами договорів передаються з оборотних кас територіальних управлінь до операційних кас банків, а потім видаються клієнтам банків (рис. 2).

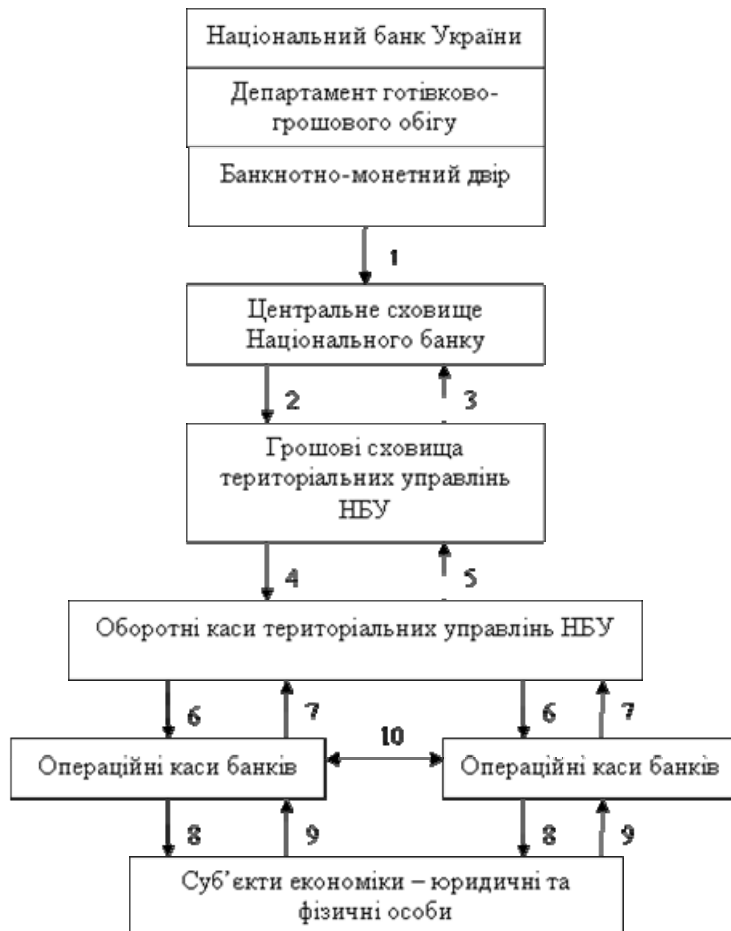

Рис. 2. Схема руху готівки в банківській системі України [3, 4, 14]

Позначення:

1. Поповнення резервних фондів банкнот і монет у Центральному сховищі.
2. Підкріплення запасів готівки в грошових сховищах територіальних управлінь на підставі їхніх заявок та емісійного дозволу Департаменту готівково-грошового обігу.
3. Вивезення на підставі заявки територіального управління НБУ надлишків готівки та не придатних до обігу грошових знаків із грошових сховищ територіальних управлінь до Центрального сховища.
4. Підкріплення оборотних кас територіальних управлінь НБУ.
5. Укладення готівки з оборотних кас до запасів готівки в грошових сховищах територіальних управлінь НБУ.
6. Підкріплення операційних кас банків відповідно до договорів на обслуговування.
7. Здача надлишків готівки та здача для обміну не придатних до обігу грошових знаків із операційних кас банків до оборотних кас територіальних управлінь НБУ.
8. Видача готівки юридичним і фізичним особам із операційних кас банків.
9. Інкасація та здача готівки до операційних кас банків.
10. Продаж надлишків готівки банками на міжбанківському ринку.

Важливі етапи в становленні та розвитку вітчизняної системи організації готівкового грошового обігу – затвердження Національним банком України «Концепції вдосконалення організації роботи з готівкою в Україні на 2008–2012 роки», яка містить суттєві пропозиції щодо вдосконалення інституційної структури готівкового грошового обігу – створення регіональних касових центрів, перерозподіл функцій у сфері грошового обігу між окремими структурними підрозділами Національного банку тощо. Головна мета реалізації Концепції – забезпечення стабільності та ефективного управління готівковими грошовими потоками, які повинні сприяти економічному зростанню та підвищенню добробуту населення [6].

Аналіз інституційних засад організації та регулювання готівкового грошового обігу свідчить, що сьогодні в Україні цей процес трьохрівневий. Перший рівень – це законодавча регламентація основних засад грошового обігу в Конституції та Законах України і визнання грошової системи складовою економічної безпеки держави.

Другий рівень – нормативне врегулювання та встановлення правил Національним банком України безпосередньо для структурних підрозділів НБУ та банківських установ. Інструментами управління та контролю на цьому рівні є: ліцензування, контроль дотримання економічних нормативів, планування та прогнозування основних показників готівкового грошового обігу, звітність, адміністративні та фінансові санкції, інспекційні перевірки банків.

Третій рівень – встановлення банківськими установами правил та контроль за їх дотриманням із боку клієнтів цих банків – суб'єктів господарювання та фізичних осіб. Головні інструменти такого контролю: касові ліміти підприємствам і установам, обмеження на максимальні суми розрахунків і платежів готівкою, безпосередні перевірки ведення касових операцій та дотримання касової дисципліни тощо.

Висновки. Не дивлячись на високий рівень законодавчого, нормативно-правового та організаційного врегулювання питань управління готівковим грошовим обігом, інституційні засади цього процесу потребують подальшого вдосконалення. Зокрема, було б доцільним:

- урахувуючи розпорошеність окремих принципів грошового обігу в різних законодавчих актах, прийняття окремого Закону України «Про систему грошового обігу в Україні»;
- на договірних засадах передати частину прав і повноважень у сфері готівкового грошового обігу ринковим суб'єктам – банкам, підприємствам і сервісним організаціям;

- зниження частки готівкового грошового обігу в загальному платіжному обороті;
- урахування в нормативних актах Національного банку можливостей перерозподілу функцій і повноважень окремих суб'єктів щодо грошового обігу;
- стимулювання створення установ і організацій та відповідних умов для провадження їхньої діяльності на ринку послуг з організації готівкового грошового обігу (аутсорсингові компанії, зберігання стратегічних резервів готівки в банківських установах тощо).

Проведене дослідження дозволяє також зробити висновок, що поняття стабільності грошової одиниці слід розглядати, перш за все, як стабільність грошового обігу, що визначається його стійкістю, безперервністю, достатністю та якістю коштів у обігу, засобів та інструментів здійснення платежів, а не як стабільність купівельної спроможності грошової одиниці чи валютного курсу. Динаміка купівельної спроможності та валютного курсу практично є різновидом ціни грошей і залежить від попиту та пропозиції на них, а тому постійно коливатиметься, що апріорі не дозволяє забезпечити їхню стабільність.

Тому слід визнати, що стабільність грошового обігу визначається, перш за все, стабільністю та ефективністю інституційних засад та інституційного механізму організації й регулювання готівкового грошового обігу.

Дослідження інституційних засад – важлива складова забезпечення надійного процесу організації та регулювання готівкового грошового обігу. Запропоновані підходи до вдосконалення інституційного механізму управління готівковим грошовим обігом можуть бути використані в процесі реалізації Концепції вдосконалення організації роботи з готівкою в Україні на 2008–2012 роки.

Література

1. Вольчик В. В. Курс лекцій по інституціональній економіці / В. В. Вольчик. – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 2000. – 240 с.
2. Деньги. Кредит. Банки : учеб. / под ред. В. В. Иванова, Б. И. Соколова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби; Изд-во Проспект, 2009. – 848 с.
3. Інструкція з організації емісійно-касової роботи в системі Національного банку України // Постанова Правління НБУ від 11.11.2008 № 365.
4. Інструкція про касові операції в банках України // Постанова Правління НБУ від 14.08.2003 № 137.
5. Конституція України // Закон України від 28.06.96 № 254к/96-ВР.
6. Концепція вдосконалення організації роботи з готівкою в Україні на 2008–2012 роки // Постанова Правління НБУ від 24.06.2008 № 177.
7. Міщенко С. В. Проблеми стабілізації грошового обігу в умовах кризи // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України : зб. наук. праць. – Вип. 2 (76). – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2009. – С. 316–323.
8. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 200 с.
9. Положення про Департамент готівково-грошового обігу Національного банку України // Постанова Правління НБУ від 18.07.2003 № 30.
10. Про виключне право Національного банку України // Указ Президента України від 28.09.2004 № 1142/2004.
11. Про Національний банк України // Закон України від 20.05.99 № 679-XIV.
12. Про платіжні системи та переказ грошей в Україні // Закон України від 05.04.2001 № 2346-III.
13. Монетарна політика Національного банку України: сучасний стан та перспективи змін / за ред. В. С. Стельмаха. – К. : Центр наукових досліджень НБУ – Університет банківської справи НБУ, 2009. – 404 с.

14. Центральний банк та грошово-кредитна політика : підруч. / кол. авт.: А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна, М. І. Савлук [та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Мороза і канд. екон. наук, доц. М. Ф. Пуховкіної. — К. : КНЕУ, 2005. — 556 с.

15. Юров А. В. Пути развития наличного денежного обращения в Российской Федерации / А. В. Юров // Деньги и кредит. — 2008. — № 7. — С. 3–10.

Summary. It was studied the issues of improvement institutional basis of the cash circulation management and regulation in Ukraine, it was also grounded the methodological and practical approaches to the formation new institutional mechanism on the basis of the improvement legislation, broadening of rights and duties of the participants of the money circulation system.

Keywords: cash circulation, legislation system, institutional mechanism, management and regulation of the cash circulation, issuing and cash operation.

Стаття надійшла до редакції 13.10.2009